

## XVII-XVIII. YÜZYILLARDA DOĞU TÜRKİSTAN'DA EĞİTİM

Kadir Tuğ  
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,  
Tarih Anabilim Dalı,  
Doktora öğrencisi,  
[turkistani07@hotmail.com](mailto:turkistani07@hotmail.com)

### Özet

Tarihsel olarak eğitim faaliyetlerine bakıldığında, özellikle kurumsal eğitimin ilk olarak tapınaklar ve ibadet kurumları etrafında örgütlendiği görülmektedir. Özellikle islamiyetin kabulü ile birlikte Türkler'de de eğitim ve diğer toplumsal faaliyetler ile dini faaliyetlerin iç içe sürdüğü söylenilebilir. Bu çalışma ile Türkler'in yaşadığı coğrafyalardan biri olan doğu Türkistan'da XVII-XVIII. Yüzyıllarda sürdürülen eğitim faaliyetlerinin incelenmesi amaçlanmaktadır.

Bu araştırmada medot olarak, kaynak tarama metodu kullanılmıştır. Doğu Türkistan bölgesinde, incelenilen yüzyıllar arasında veya yakın dönemde kaleme alınan eserlerden ve farklı bölgelerden, bölgeye gelen seyyahların eserleri incelenmiş ve bu eserlerde eğitim ile ilgili açıklamalar ve bilgiler araştırmacı tarafından sistematik bir şekilde analiz edilmiş raporlaştırılmıştır. Temel kaynak olarak incelenen ve bu çalışmanın esasını oluşturan "Tezkire-i Hacegan" 1806/7 yıllarında kaleme alınmıştır. Bu eserde Hocalar'ın Doğu Türkistan'a gelmesi, bu bölgedeki eğitim faaliyetleri ve siyasi olaylar anlatılmaktadır.

Yapılan çalışmada dönemin eğitim kurumları olan medreselerin işleyiş sistemi, idari yapısı, finansal kaynakları, öğretmen ve öğrencilerle ilgili önemli bilgilere ulaşılmıştır. Bu dönemde, Doğu Türkistan'daki eğitimin birbiri ile içiçe geçmiş iki farklı yapı gösterdiği görülmektedir. Birincisi o dönemdeki diğer müslüman devletlerde olduğu gibi Yarkent Hanlığı ve Hocalar döneminde de genel eğitim sistemi olan medreselerdir. Bu kurumlarda hem dini ilimler hem de fen ilimleri okutulmaktaydı. İkincisi ise Mahdum-ı Azam'ın önderliğinde Doğu Türkistan'a kadar yayılan tarikat yoluyla yapılan dini eğitimidir. Bu eğitim yapıları bir yandan dini eğitim verirken bir yandan da toplumsal ve siyasal içerikli konularda eğitim verme işlevi görmekteydiler.

**Anahtar Kelimeler:** Doğu Türkistan, Medrese, Tezkire-i Hacegan, Hocalar.

## EDUCATION IN EASTERN TURKISTAN IN THE 17TH AND 18TH CENTURY

### Abstract

When viewed historically, educational activities, especially institutional education, seem in a way that they were organized around temples and religious institutions. Especially after accepting Islam, the Turks incorporated education and other social activities into religious activities. This study aims to examine educational activities in Turkistan, one of the lands in which the Turks reside, in 17th and 18th century.

Source-browsing is used as a method in this study. The works written in that period or later by the writers living in the region or by the writers traveling to the region were examined, and explanations regarding education in those works was systematically analyzed and reported by the researcher. "Tezkire-i Hacegan" written in 1806 or 1807 is the main source examined. In that work, the Hodjas coming into the Eastern Turkistan and educational and political events in the region are told.

Through the present study, important information regarding the operational system of *madrasahs* (educational institutions of the time), their administrative structure and financial resources as well as their teachers and students were obtained. It appears that education in Turkistan in this period had two different structures, which were related. Firstly, as in other Islamic states at the time, in Yarkand Khanate and in the period of the Hodjas, general education system were *madrasahs*, in which both religious studies and science were taught. Secondly, it is the education conducted by the religious sect that was spread to the Eastern Turkistan in the

leadership of Mahdum-i Azam. Those educational structures provided religious as well as social and political education.

**Keywords:** Eastern Turkistan, Madrasah, Tezkire-i Hacegan, the Hodjas

## GİRİŞ

Uygurlarda eğitim çok eskilere dayanmaktadır. Türk tarihindeki önemli eserler Gök-Türk dönemi eserlerinden sonra Uygur döneminde verilmiştir. Bu eserlerin verilmesinde Uygurların Budizm'i kabul etmesi önem arz etmektedir. Daha sonraki dönemlerde de yine önemli eserler İslamiyeti kabul ettikten sonra verilmiştir. Bu durum da Uygurlar'da, eğitim alanında önemli değişimleri yeni dinleri kabul etmelerinden sonra meydana gelmiştir. Buradan da eğitimde köklü değişimler din vasıtasıyla gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Uygurlarda eğitim, Orhun, Şaman ve Mani devri(552-992) İdikut dönemi(850-1250) ve Budizm(75-992) öğretilerinden sonra günümüze kadar etkisini gösterecek olan İslamiyetin gelmesiyle beraber başlayan İslami eğitimidir. Karahanlılarla birlikte (870-1211) İslami öğreti başlamıştır. Yukarıda bahsedilen dinleri ve öğretileri Doğu Türkistan bölgesinde İslamiyet etkisiz hale getirmiştir(Talip, 1990: 36).

İslam'ın ana prensipleri içindeki öğrenme ve bilim konuları bir önem arz etmekteydi. Bilindiği gibi İslam'ın ilk emiri okumak ve öğrenmekle ilgili idi. Bu hem akli, yani beşeri ve pozitif ilimleri, hem de dini ilimleri ihtiva etmekteydi. İslam'ın peygamberi ve tebliğcisi Hz. Muhammed de bunu böyle izah etmişti. Selçuklular döneminde kurulan medreselerde hem dini hem de akli bilimler okutulmuştur. Bu öğrenme şekli daha da gelişerek Osmanlılar döneminde de devam etmiştir. Bilhassa XV. ve XVI. yüzyıllar'da Fatih ile Süleymaniye medreselerinde ve Timurluların kurduğu Türkistan medreselerinde yapılan ilmi çalışmalarla özellikle akli ilimlerin fen, tıp, ve astronomi dallarında büyük başarılar elde edilmiştir(Saray, 2006:116).

Karahanlılar döneminde vilayet ve köylere kadar eğitim veren okullar açılmıştır. Kaşgar'da yüksek okul niteliğinde "Medrese-i Sacae" adlı medrese kurulmuştur. Bu medresede Matematik, Yunan Felsefesi, Yabancı diller(Arapça ve Farsça), Astronomi, Tıp, Longa, Tarih Coğrafya ve Psikoloji gibi ilimler tetaylı şekilde okutulmaktaydı(Talip, 1990: 38). Bu dönemdeki sıkı bir eğitimin neticesinde Doğu Türkistan'da Kutadgu Bilig, Divan-ü Lügati't Türk ve Atabetül Hakayık gibi önemli eserler kaleme alınmak suretiyle meyvesini vermiştir.

Kutadgu Bilig, Türk dili ve edebiyatının olduğu kadar, Türk kültür tarihinin de önemli bir eseridir(Arat, 2001: 1038). Divan-ü Lügati't Türk, bu eser sadece basit sözlük olmayıp, çeşitli Türk boylarından derlenmiş ağızlar sözlüğü karakterini de taşımaktadır(Kaçelin, 1991:447). Atabetül Hakayık(Hakikatların Eşiği) ise aruz vezni kullanılarak, mistik üslupla kaleme alınmıştır. Bu eser nasihatname olup, bir ahlak risalesi görünümündedir(Özcan, 2002: 478).

Çağatay dönemine gelindiğinde eğitimin çekirdeği hükmünde olan Kaşgar'daki Mesudiye Medresesi sonraki nesiller için önemli bir rol üstlenmiştir. Bu ilim merkezine eğitim almak için gelenler sadece Doğu Türkistan'ın çeşitli şehirleriyle sınırlı kalmayıp, İli bölgesi, Keşmir, Lahor, Balasagun, Kıpçak Bozkırı ve Horasandan da öğrenciler ilim almak için geliyorlardı. Buradan mezun olan öğrenciler Türkistan'ın çeşitli şehirlerinde müderris olarak görev yapmaktaydılar. Buradan yetişmiş olan Seyid Kaşgari ve Mevlana Ubeydulla Lutfi Horasan bölgesinde uzun yıllar çalışmışlardır(Talip, 1990: 68).

Çağatay Hanlığının sonlarına doğru Çağatayca'yı etkileyen alimler Mevlana Ubeydulla Lutfi (1366-1465) ve Alişir Nevai(1441-1501)'dir. Mevlana Ubeydulla Lutfi, dönemin eğitim dili olan Farsça ve Arapça'ya hakim idi. Bazı eserleri Farsça'dan Çağatayca'ya tercüme etmiştir. Bu eserlerden örnek verecek olursak, Zafname'yi Farsça'dan Çağatayca'ya kazandırmıştır. Kendisinin kaleme aldığı "Gül ve Noruz" adlı eseri de günümüz Uygurca'sının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Nevai'nin de "Hamse-i Nevai" ve "Çardivan" gibi eserleri Çağatayca'nın şekillenmesinde önemli etkisi olmuştur(Talip, 1990: 69-70). Çağatay döneminde kaleme alınan bazı eserler ve bir kısım eserlerin de Çağatayca'ya tercüme edilmesi Çağatayca'nın oluşumunda önemli rol oynamıştır.

### **XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Eğitim**

Uygur eğitiminde en bakir alan XVII-XVIII. yüzyıllardaki eğitimle ilgili bilgilerdir. Bu makalemizde bu dönemdeki eğitimi genel hatlarıyla ortaya çıkarmaya çalışacağız. Karahanlılar döneminden sonra Doğu Türkistan bölgesinde kayda değer bir eser olan Tarihi Reşidi'ye kadar bir eser verilememiştir. Bu durum bu bölgeye hakim olan güçlerin merkezi konumunda olmayışından kaynaklanmaktadır. Çünkü eski dönemde bütün alimler devletlerin idari merkezinde toplanmaktaydı. İkinci bir nedeni de uzun bir süre bölgede istikrarın olmayışı ve sık sık iktidarın el değişmesi gibi sorunlardan da kaynaklanmıştır.

Biz bu araştırmamızda inceleme altına aldığımız dönemle ilgili çağdaş yazarların eserlerinden faydalanılacaktır. Bu eserlerin dışında daha sonra bölgeye gelen seyyahların kaleme aldığı raporlar ve seyahat kitapları incelenerek, XVII. ve XVIII. yüzyıllar arasındaki eğitimi aydınlatmaya çalışacağız. Aynı zamanda bu bölgedeki eğitim kurumları ile ilgili detaylı bilgiler vermeye çalışılacaktır.

### **Medreseler**

Medreseler, camilerden ayrı olarak kurulan eğitim müesseselerine, Emeviler devrinde "Mektep"; Abbasiler devrinde "Beytülhikme"; "Beytülim", "Darülim"; Türkler (Karahanlılar, Selçuklular ve Osmanlılar) döneminde ise "Medrese" adı verilmiştir (Eker, 1996: 326). Yarkent Hanlığı dönemine gelindiğinde ise mahalle aralarındaki küçük çaplı eğitim veren kurumlara mektep, merkezdeki üniversite seviyesinde eğitim veren kurumlara ise medrese denmekteydi.

İslam dünyasında cami dışında uzmanlaşmış bilim ve eğitim kurumları İslam ülkelerinin dünya bilimine önderlik ettiği IX-XI. yüzyıllarda doğdu. Bu kurumsallaşmada İslam dünyasındaki mezhep çatışmalarının keskinleşmesi VIII. yy'dan sonra ucuz kağıt üretiminin yakınoğru ülkelerinde başlaması ve yüksek öğretimin bir ölçüde popüler oluşu gibi etkilerde gösterilebilir(Tekeli, 1993: 13).

İlk medreseler XI. yüzyılın ilk yarısında Türk devletleri ve İmparatorluklarında ortaya çıkmıştır. Gazneli Mahmud Gazne'de, kardeşi Sebüktekin Nişabur'da Karahanlılar'dan Tapgac (Tafgeç) Han Merv'de ilk medreselerini yaptırmışlardır. Bunu sistemli bir devlet politikası haline getiren Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk olmuştur. XI. Yüzyılın ikinci yarısında 11 büyük kentte kurduğu "Nizamiye" Medreseleriyle bunu İslam toplumlarının temel bir kurumu haline getirmiştir. Nizamiye medreselerinin kurulmasında asıl amaç, o zamanki ve daha sonraki nesillerin Sünni olarak yetiştirilmesidir. Medrese devlet tarafından desteklenen ve yönlendirilen bir kurum olarak ortaya çıkmıştır (Tekeli, 1993: 13).

Karahanlılar, Batı Türkistan ile Kaşgar arasındaki yolları açmış, yollar üzerinde konaklama yerlerine külliye inşaa etmişlerdir. Eskiden bir Budist merkezi olan Kaşgarda ilk İslami külliyelerin Budist külliyelerinin medreseye dönüştürülmesiyle meydana geldiği kaydedilmektedir. Bu külliyelerin birçoğu bugün harebe halindedir. XV.yy. İslamı, genel olarak İslamiyeti kabul eden Uygur bölgesinde sekiz köşeli surları ile ortaya çıkan külliye de aslen Budist yapısı iken, müslüman yapısı haline geldiği söylenmektedir(Esin, 1976: 374-375). Burada olduğu gibi diğer İslam devletlerinde de başka dinlere ait olan eğitim kurumları ve ibadet hane olarak kullanılan binaların ruhunu muhafaza etmek ve yeni ek binalar inşaa edilmek suretiyle kullanıldığı görülmektedir.

Yarkent Hanlığı devrinde, Yarkent, Kaşgar, Hoten, Aksu ve Kuça gibi Uygur şehirlerinde birçok mektep ve medrese açılmıştır(Baytur, 1999: 1023). Hanlığın kurucusu olan Seyit Han ve ondan sonra tahta geçen Abdurreşit han gibi padişahlar şair olmaları nedeniyle eğitime önem vermişlerdir(Emet, 2002: 856) Yarkent Hanlığının kulmasıyla beraber bölgede istikrar sağlanmış ve genel itibariyle bütün alanlarda önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Bu gelişmelerden eğitim de kendi hissesini almıştır. Abdurreşit Han zamanında, Kaşgar'da kurulan Hakaniye(Hanlık) medrese, Yarkent'te Ak medrese, Aksu'da Beytulla medresesi ve Kuça'da Saksak medresesi gibi medreseler yüksek dereceli eğitim kurumlarıydı(Baytur, 1999: 1023-1024) Genel itibariyle Yarkent Hanlığında eğitimin yaygın hale gelmesinde Abdullah Han'ın önemli katkıları olmuştur(Emet, 2002: 856)

Yarkent Hanlığının tahtına 1638 yılında Abdullah Han geçmiştir. Abdullah Han Taşkent ve Hokandlıları devlete bağlayarak vergi almaya başlamıştır. Han devlet sınırları içinde Karız dediğimiz büyük su kanalları açtırmış ve büyük medreseler inşaa ettirmiştir. Bu medreselerden Kaşgar, Yarkent ve Hoten'de Hanlık medrese ismiyle 3

medrese günümüzde hala bulunmaktadır(Buğra, 1952: 17). Abdullah Han ve sonrasında çok sayıda cami ve medrese kurulmuş, Hanlık Medresesinin masrafları devlet tarafından, diğer medreselerin giderleri ise vakıf mülklerinden gelen gelirlerden karşılanmıştır(Kurnaz, 2002: 666). Bu bağlamda Yarkent, Kargalak ve Poskam gibi yerleşim yerlerinde 400 patmanlık araziye vakf etmiştir(Baytur, 1999: 1024). Bu arazi büyük ihtimal 400 patman verim alınan bir arazi olduğu anlaşılmaktadır.

Yarkent Hanlığı döneminde devlet hazinesinden para ayrılmak suretiyle birçok mektep ve medrese kurulmuştur. Yarkent'teki Reşidiye medresesi iki kat olarak inşaa edilip 360 sınıftan oluşmaktadır. Bu külliye hamam ve tuvaletlerle beraber kullanım alanı 437'ye yükselmektedir. Bunun dışında Yeşil Medrese, Medrese-i İklimat, Cahan Medrese ve Veliye Medrese gibi medreseler en meşhurlarıydı. Bu dönemde kurulan medrese, mescid ve mekteplerin sayısı 2263'ü bulmaktaydı (Hacı, 1993: 225). Elde ettiğimiz bilgilere göre bu dönemdeki medreseler külliye olarak inşaa edilmiştir. Bu durum da kırsal bölgelerden gelen öğrencilere daha kolay eğitim alma olanağı sağlamaktaydı.

Yarkent Hanlığı döneminde Han tarafından, Kaşgar şehrindeki Saçiyе medresesi, Sakiya Medresesi, Çasa Medresesi(Hacı, 1993: 225), Gona Orda Medresesi ve Orda Aldı Medresesi gibi önemli eğitim kurumlarına hazineden para ayırıp tamiratını yaptırmıştır(Hacı, 1993: 226). Eğitim kurumlarıyla han direk ilgilendiği görülmektedir. Doğu Türkistan'daki külliye ve medreseler genel olarak dini eğitim veriyorlarsa da temelde okuma ve yazmayı öğreten bir çok mescid(hane) bulunmaktaydı(Hacı, 1993: 366).

Yarkent Hanlığı döneminde, 60'tan fazla medrese binası bulunmaktaydı. XVIII. Asrın sonları XIX asra gelindiğinde medreselerin 29'unda eğitim-öğretim devam etmekteydi. Diğerleri ise bakımsızlıktan terk edilmiştir. Büyük ihtimal savaşlar ve iç karışıklıklar neticesinde vakf edilen gayrimenkulların elden çıkmasıyla bakımsızlıktan dolayı terk edilmiştir. Shaw faaliyet gösteren 29 medreseyi listelemiştir. Burada bazı eğitim kurumlarını zikretmekte faydası bulunmaktadır. En eski medrese H. 903 (1497) de kurulmuştur. Ak medrese tekste yer aldığı gibi Altın Mezar civarında H. 1172 (M. 1661-2) Han Hoca tarafından yapılmıştır. Bu medreseye bağlı üç medrese daha bulunmaktaydı. Bunlar Kargalık, Postgam ve Yarkent'te idi. Şuan bunların hiçbirinde eğitim-öğretim yapılmamaktaydı. Fakat bunlardan Gazi (pakund)'un kendi öğrencileri bulunmaktadır. Ne tarihi ve ne de medreseyi kuran kişinin tekste ismi geçmemektedir. Burası muhtemelen Humuş Hoca tarafından yaptırılmıştır. Bu şekilde üç bölünme nedeni bilinmiyor, bu bölünme bağışların artırılması gözetilmiş olma ihtimali yüksektir(Shaw, 1897: 64). Vilayette açılan medreselerin ilçelerde şubeleri açılmaktaydı. Bu sistem vasıtasıyla öğrencilerin eğitime katılmasını kolaylaştırmak ve öğrenci sayısını artırma amaçlanma ihtimali çok yüksektir.

Medreselerin kurulması ve giderlerinin karşılanması hususunda ya direk han tarafından ya da hali vakti yerinde olan halk tarafından karşılanmaktaydı. Bu medreselerin maddi açıdan sıkıntı çekilmemesi için ya medreseyi kuran şahıs tarafından ya da hayır sever halk tarafından vakfiyeler oluşturulmaktaydı. Bu vakfiyeler eğitim-öğretimin sigortası hükmündeydi. Çeşitli nedenlerden dolayı devlet ekonomisinde sıkıntılar olsa da medresenin vakfiyesinden gelen gelirleri, eğitim kurumlarının çalışmasının devamını sağlamaktaydı.

### **Medreselerin İdari Yapısı**

Medreselerin idari yapısı şöyleydi: 1) Mütevelli: dernek yöneticisi, 2) Akund: müdür, 3) Müderris: Öğretmen, 4) Carukbaş: temizlikçi bunlar çok sayıda bulunmaktaydı. Bu görevde genellikle hizmetçiler veya köler çalışmaktaydı(Shaw, 1897: 64).

Mütevelli, vakıflardan topladığı gelirleri Ahun'un eline vermekteydi. Ahun, medresenin yıllık gelirini genel olarak 10'a taksim etmekteydi. Bu taksimattan 4 parçası Ahun ve müderrislere, 1 parçası mütevelliye, 1 parçası tamirat işlerine, 4 parçası bazen Çarup ve öğrencilere verilmekteydi(Hacı, 1995: 366)

**1) Mütevelli:** Uygur Tilinin İzahlı Lügat'ında finansal açıdan ve medresenin idari işlerinden sorumlu kişi(Komisyon, 1995: 202), Çağatayça Lügat'ta ise mescid, medrese ve vakıfların(yer ve mülkler) idarecisi, aynı zamanda vakıfların (vakıfların gelir ve gider) mali işlerine bakan kişi olarak tarif edilmiştir(Komisyon(ÇİL), 2002: 627) Mütevellinin görevi medreseye ait vakıflardan gelen gelirleri toplayarak Ahund'a teslim etmektir(Shaw, 1897: 64; Hacı, 1995: 366) Baytur'a göre hocaların alınması ve işlerinin sonlandırılmasına da bakılmaktaydı(Baytur, 1999: 1024).

**2) Ahun:** Uygurca sözlüklerde öğretmen, molla, dini ilimlerde alim olarak tarif edilmektedir(Komisyon, 2002: 6; Komisyon, 1990: 39). Mütevellinin vakıflardan toplayıp getirdiği gelirleri Ahun'a verdikten sonra, o, bu gelirleri 10'a taksim etmekteydi. Bu gelirlerin 10 parçadan 4'ünü Ahund ve müderrisler almaktaydı(Shaw, 1897: 64). Edindiğimiz bilgilere göre Ahun, o dönemdeki medresenin yöneticisi konumundaydı. Diğer bir deyişle medresenin müdürüydü. Şimdiki sistemle karşılaştıracak olursak, üniversite rektörü görevine denk gelmektedir.

**3) Müderrisler:** Müderrisler, ilk, orta ve yüksek dereceli medreselerde öğrenci okutmaktaydılar. Bunlar vakıf gelirlerinden onda dört hissesini aylık olarak almaktaydılar(Shaw, 1897: 64). Müderrisler gerekli olan eğitimi aldıktan sonra medreselerde ders verme yetisi kazanmaktaydılar. Bu unvan günümüzle karşılaştırıldığında orta öğretim ve üniversite hocalıklarına tekebül etmekteydi. Doğu Türkistan'da normal medreselerde çalışan müderrisler ortaokul ve lise öğretmenleriyle aynı statüdeydiler. Yüksek dereceli medreseler ise günümüzdeki üniversite konumundaydı, çalışan müderrisler ise öğretim görevlisi ve öğretim üyesi unvanlarına denk gelmekteydi.

**4) Carup:** Shaw eserinde Carukbaş olarak kaydetmiştir. Caruplar, medresenin temizlik işlerine bakmaktaydı, medreselerde çok sayıda bulunmaktaydılar. Carup görevinde genellikle hizmetçiler veya köleler çalıştırılmaktaydı(Shaw, 1897: 64). Carupların aylıkları vakıfların yıllık gelirlerinden 2/10 hissesi ödenmekteydi(Hacı: 366; Shaw, 1897: 64). Günümüzde ise okullar ve üniversitelerdeki temizlik işlerine bakan hizmetlilerin görevini yapmaktaydılar. Bunlar büyük ihtimal Ahun tarafından göreve alınır ve işine son verilmekteydi.

#### **Vakıflar**

Medreseler ve hayır kurumlarının temel gelir kaynaklarından biri olan vakıflardır. Türk kültüründe ilk olarak vakıf vesikalarına Uygurlarda rastlamaktayız. Uygur döneminden önceki asırlarda düzenli bir arşivin olmamasından dolayı, vakıf müessesesinin varlığı ile ilgili bilgi bulunmamaktadır.

Uygur döneminde Koçu şehrinde, VIII-IX. asırlara ait bir vesikadaki bilgilere göre, bir Türk beyi, eşi, kızı ve iki oğlu tarafından bir manastır tesisi için verilen vakfiye bulunmaktadır. Başka bir vakfiye vesikasına göre, vakfiyenin hangi manastıra ait olduğu, arazinin hudutları ve mahsülün miktarı etraflıca anlatılmaktadır. Vakıf şartları arasında çarpıcı şöyle bir bilgiye de rastlanmaktadır. Bu vakıf araziye kimse itiraz edemeyecek, etmesi durumunda 77 kamçı vurulmak suretiyle cezalandırılacaktır(Binark, 2004: 39). Bu şartnamede vakıf arazilerine el konulmaması için cezai müeyyide konulmak suretiyle insanların kendi üzerlerine geçirmesi önlenmiş bulunmaktadır. Böylece vakıflar sigorta altına alınmış bulunmaktaydı.

Türkler'de vakıf müessesesinin Uygurlar'dan günümüze kadar gelen bir gelenek olduğu anlaşılmaktadır. Türkler'de vakıf, İslamiyetten önceki devirlerde mevcut olup, Budizm'e mensup Türkler tarafından çok rağbet gösterilen içtimai bir müessesedir(Binark, 2004: 34). Yarkent Hanlığı'nın kurulmasından sonra, hem hanlar hem de varlıklı eşraf tarafından eğitim kurumlarının gelir kaynağı olarak bilinen vakıfları desteklemişlerdir. Bu kurumlar sayesinde yıllarca medreseler sekteye uğramadan eğitimlerini devam ettirmişlerdir.

Medreselerin finansal kaynakları diğer taraftan, medreselerde okuyan ve okuyacak olan öğrencilerin velileri tarafından bazı medreselerdeki Ahun'un ve müderrislerin ihtiyacı karşılanmaktaydı. Fakat esas olarak medreselerin finansal ihtiyacı vakf edilmiş mal-mülkten karşılanmaktaydı. Medrese vakıflarının büyük kısmını dini feodallar ve halk tarafından vakf edilmekteydi (Hacı, 1995: 366)

Her medresenin kurucusu, ister han olsun isterse eşraftan birisi olsun binayı kuran kişi, toprağı ve temel ihtiyaçlarını sağlamak zorundaydı(Shaw, 1897: 64). Medrese kurulduğunda, kuran şahıs elindeki kapitalin bir kısmını binanın kurulmasına, bir kısmını gelir sağlamak için yer alıp vakf etmekteydi. Devlet medrese kuran kişinin evraklarını onaylayıp Ahun'un (müdür) eline vermekteydi(Hacı, 1993: 366).

Robert Barkley Shaw'ın Doğu Türkistan coğrafyasına ziyareti sırasında aktif halde 29 medrese bulunmaktaydı. Bu medreselerin yıllık gelirleri Shaw'a göre 3670 patman(herbir patman yaklaşık olarak 1000 lbs çi tohum)yerdir ve 198 ev ya da dükkanın kirası medreselerin ihtiyacına kullanılıyordu. Medreselerin yıllık geliri nakit olarak 400 gümüş yambudur. Günümüz parasıyla 6800 paund'dur. Bu malumatlar medreselerin arşivlerinden alınmıştır(Shaw, 1897: 64). O zamanki medreselerin giderleriyle ilgili bilgimiz bulunmadığı için elde edilen meblağın yeterli olup olmadığıyla ilgili fikir beyan etme şansımız bulunmamaktadır.

### Eğitim

İlk eğitimi vermek üzere mektep(hane) yada şimdinin ismiyle okullar, her şehirde her mahallede hatta camilerde kurulmuştur. Burada çocuklar hem kız hem de erkek olarak giderlerdi. Mekteplerde belli bir yaşa kadar karma eğitim yapılmaktaydı. Eğitim sitali şarkı söyler gibi kitaplarını da ileri geri sallanarak okurlardı. Öğrencilerin böyle yapmalarının hikmeti keskin kışlarda hem içeriyi hem de kendilerini ısıtmak içinmiş. Öğrencileri ders alma şekli kare şeklinde oturular hoca da ortalarına oturmuş. Burada hem okumayı öğrenirler hemde öğrendikleri dini duaları tekrar ederlermiş. Temel eğitimi aldıktan sonrasına genellikle kızlar devam etmezlerdi. Erkeklerin bir kısmında 4 kitaba kadar okurlar devam etmezlerdi, Farsça ve Türkçe okuma-yazmayı öğrenirlerdi. Bu onların yüksek dereceli medreselerde okumalarına imkan sağlardı. Kızların bir kısmı belli bir yaştan sonra Kur'an öğrenmeye ve ezber yapmaya evde devam ederlerdi(Shaw, 1897: 64). Medrese eğitiminde ilk ve orta dereceli medreselerde helpet(müdür yardımcısı), muezzin, hatip ve müftüler yetiştirilmekteydi. Yüksek dereceli medreselerde ise damolla, allame, müctehid ve kazı gibi yüksek bilim almış alim ve ilahiyatçılar yetiştirilmekteydi(Baytur, 1999: 1025).

### Eğitim Dili

Ortaçağda İslam dünyasında eğitim-öğretimde, bilim ve kitap yazım dili esas olarak Arapça ve Farsça idi. Fakat o dönemden kalan kitapların kenarlarında bazı Türkçe şerhler bulunması, öğretimde kısmen Türkçe'nin de kullanıldığını göstermektedir(Akyüz, 1997: 49) Doğu Türkistan medreselerinde Hocalar döneminde bazen Arabça, bazen Farça kitaplardan bazen de Türki edebiyatlarını okudukları görülmektedir(Kaşgari, 1806: 55a; Kaşgari, 1988: 105). Doğu Türkistan medreselerinde üç dilde de eğitim görüldüğü anlaşılmaktadır. Daha sonraki dönemlerde ise Farsça'nın etkinliği azalarak Arapça ve Türki eğitim olmak üzere iki dile düşmüştür. Arapça'yı iyi bilen öğrenciler Arapça eğitim veren medreselere devam ediyorlar. Arapça'ya hakim olmayalar ise Türki medreselerinde eğitim almakaydılar.

### Okutulan Dersler

Yarkent Hanlığı devrinde medrese ve mekteplerde Arapça, Farsça ve Çağatay dilinin grameri, Şeriat ilmi, felsefe, Hadis, Kur'an, Tefsir, Natıklık, Tıp, Psikoloji, Dil ve Edebiyat, İslam Tarihi, Coğrafya, Astronomi, Etik, Yunan Felsefesi, San'at, ve Hattatlık gibi dersler okutuluyordu. Medreselerdeki edebiyat dersleri Lütfi, Sekkaki, Abdurrahman Cami ve Nevai gibi alimlerin kitaplarından işlenmekteydi(Hacı, 1993: 226; Talip, 1990: 38).

### Tarikat Eğitimi

Tezkire-i Hâcegan'da verilen bilgilere baktığımızda, O dönemdeki tarikat eğitimiyle ilgili detaylı bilgi vermese de Hocaların ilk dönemlerinde medresede ve mekteplerde okuduklarıyla ilgili bilgiler bulunmaktadır(Kaşgari, 1806: 6b). Appak(Hidayetullah) Hoca'nın oğlu Yahya(Han) Hoca medrese eğitimine öncülük etmiştir(Baytur, 1999: 1024). Hocaların okudukları bazı kitap ve ders isimleriyle ilgili (Heft Yek, İlmî Sarf) bilgilere rastlanmaktadır(Kaşgari, 1806: 6b). Mahdum-ı Azam Kasan'dan Taşkent'e Cuma vakti geldiğinde kalacak olduğu yere gidip, kitaplarını koyduktan sonra cumaya gitmiştir(Kaşgari 1806: 7b; Kaşgari, 1988:16-17). Burada okudukları kitaplarla ilgili net bir bilgi bulunmasa da, Mahdumu-ı Azamdan önce ve daha sonraki dönemlerde Hocalar medreselerde eğitim aldıklarını görmekteyiz. Burada tarikatın çekirdek kadrosu medreselerde eğitim aldıkları anlaşılmaktadır. Bunlar müritlerinin ilk etapta kırsal kesimde olması münasebetiyle onlara sözlü eğitim vermişlerdir.

Hoca İshak Veli, Abdulkerim Han'ın daveti üzerine Kaşgar'a gelmiş, fakat Yarkent'teki merkezi yönetim bu durumdan rahatsız olmuş ve sınırlarını terketmesini emretmiştir. Bunun üzerine İshak Veli ailesiyle beraber Kırgız-Kazak bölgesine geçmiştir(Hâcegan 1806: 19a). Bu bölgede keşfi-kerametler gösterip, dualarla ölüleri diriltip ve hastalara şifa vermiş. Çöllerde çeşmeler çıkarıp, bulutlara kelime-i şahadet söyletmiştir. Bu tür kerametlerle 18 Budist tapınağını yıkmıştır. Bu kerametlerden dolayı 180 bin kafir putperest imana gelmiştir. Abdulkerim Han bir yaverini gönderip, özür diletip Kaşgar'a gelmesini istemiştir. Bunun üzerine İshak Veli Kaşgar'a dönmüştür. Han, İshak Veli'ye iltifatlarda bulunmuştur(Kaşgari 1806: 20b; Kaşgari, 1988: 38). Tarikat öğretisinde insanların tarikata katılması için Tezkire-i Hâcegan eserinde kerametlerin zikredilmesi tarikata bağlılığı zayıf olanların bağlılıklarını güçlendirmek, tarikata mensup olmayanları kazandırmak amacıyla zikredilmiştir.

Haca İshak Veli Kaşgar, Yarkent, Hoten ve Aksu'da 12 yıl yaşamıştır. Bu bölgede bütün halka tarikatın yayılması için çalışmıştır. Burada tarikatını bütün insanlara ulaştırmış ve birçok insanı yetiştirmek suretiyle Semerkand'a dönmüştür (Kaşgari, 1806: 20b; Kaşgari, 1988: 38).

Daha sonra Doğu Türkistanda tarikatın politize olmasından sonra, İsmail Han, Appak Hoca'yı Kaşgar'dan sürmüştür. Appak Hoca şehir-şehir gezip Keşmir vasıtasıyla Çin'in Çu adındaki yerleşim yerine ulaşmıştır. Burada Çin kafirlerinden Brahmanlar yaşamaktaydı. Appak Hoca oradaki Brahmanlara kerametler gösterdi. Onlar bu nasıl insan! Diye hayrette kaldılar. Brahmanlarla keramet yarışına girdiler ve bu yarış Appak Hoca kazandı. Hoca'ya siz kimsiniz? Nereden geliyorsunuz? Gibi sorular sordular. O "ben bir müslüman tarikatının alimi ve hocasıyım. Özellikle Yrakent ve Kaşgar halkı benim müridimdir. Bu şehirleri benim elimden aldılar. Beni bu şehirlerden sürdüler. Sizden bu şehirleri tekrar benim elime alıp vermenizi istiyorum" dedi. Brahmanlar buradan oraya asker göndermek çok zor diye Kalmuklara mektup yazdı (Kaşgari 1806: 26a-26b; Kaşgari, 1988: 49). Kalmuk sultanı Galdan, Appak Hoca'ya askeri destek vermek suretiyle 1678 yılında Yarkent Hanlığına gelip, tahta oturmuştur. Doğu Türkistan'da Hocaların tarikatı, siyasi bir boyut kazanmış oldu.

Appak Hoca Yarkent'te idareci idi. Burada Dadhahlar'dan hüküm sorardı. Bazen de kürsüye oturup müşitlerine tarikat dersi verir ve zikir halkası oluşturlardı. Bazende Mevlana'yı Rumini Mesnevisin'den pasajlar okuyup marifet hakikatlarını açıklardı. Bu ilim meclislerinde 1000-2000 kadar adama hitap ederdi (Kaşgari, 1806:31b; Kaşgari, 1988: 60). Appak Hoca, Yarkent Hanlığının tahtına oturduktan sonra siyasi gücünü de kullanmak suretiyle tarikatını geniş kitleye yaymaya çalışmıştır.

Hocalar (yöneticiler), halkı toplayıp onları şikayetlerini dinlerler ve problemlerini adaletle çözerlerdi. Bu toplantılarda siyer ve tarih kitaplarını okuturlardı. Bu meclistekiler evliyaların, müctehid imamları ve padişah kıssa ve hikayelerini dinlerler ve onlara hayırlı dualar ve kur'an hatmi ederlerdi. Aynı zamanda bazen divan, bazen gazel, bazen de mesnevi kitaplarını okutup, marifet manalarını dinlerlerdi (Kaşgari 1806:42a; Kaşgari, 1988: 82). Tezkire-i Azizan'da memleket meydanında şehir yöneticileri bazı günlerde şiir ve edebiyat yarışları düzenlerler bu yarışlarda iyi dereceye girenlere şahane elbiseler ve ödülleri verirlerdi (Kaşgari 1806:42b-43a; Kaşgari, 1988: 82).

Doğu Türkistan Hocaları ise Pazartesi ve Çarşamba günleri alimler, erdemliler, faziletli ve Ahundlar medreseden sonra evlerde toplanıp, burada hoş sohbet ederlermiş (Kaşgari 1806:43a; Kaşgari, 1988: 82). Bu sohbetlerde öğrendiklerini kontrol, konuşma, münazara ederlerdi. Bunun yanında iltifatlar ve ikramlar yaparak çalıştırırlardı (Kaşgari, 1988: 82). Tenbellere veya kafası çalışmayanlara ise nasihatla beraber onların kulaklarını çekmek veya onları azarlamak suretiyle çalıştırırlardı. İlim meclislerine çeşitli nimetler getirip dostların yemesini seyr ederlerdi. Bazen yemekte dervişler, ilim talebeleri, sadıkar ve uygun dostlarla fikir alışverişinde bulunulur. Bu meclislerde tarikat anlatılır, suluk talim edilir ve tarikat yolu öğretilirdi (Kaşgari 1806:43a; Kaşgari, 1988: 83).

Sufilerin eğitim derecelerine göre, talibin, müridin salikin, sayirin, tayibin, vasilin ve kutb olmak üzere 7 tabakaya ayrılmaktadır (Kaşgari 1806: 52a; Kaşgari, 1988: 101). Bir adam tarikata ilk girdiğinde talibin olarak başlar ve istidadına göre kutbluk derecesine kadar yükselmekteydi.

Tezkire-i Hâcegan'daki verilere göre, hocalar kendilerini Hz. Muhammed'in vekili olarak görüyorlardı. Onlar dünyada şariat'ın hükümlerinin icrasında önemli rol oynadıkları anlayışına sahiptiler. Kendi müridlerine faydalı işlere emir, meşru olmayan işlerden de nehy ederlerdi. Böylece peygamber sıfatına ve melek sireti makamına ulaştıktan sonra en güzel ahlaka sahip olduklarını söylerlerdi. Bu mertebeye ulaşan dünya (Kaşgari, 1988: 108) zenginliği onların zihnine bir futur vermediğini ileri sürmektedirler. Bunu Molla Ahund Abdullah nakletmiştir (Kaşgari 1806: 57a; Kaşgari, 1988: 108-109)

İslamiyetin doğuşuyla birlikte kendine göre bir eğitim sistemi ortaya koymuştur. İlk etapta Kur'anı ezberlemeyle başlamıştır. Kur'anı ezberleyen hafızlar insanlara nakletmek vasıtasıyla eğitme amacı gütmüşlerdir. Daha sonraları medreseler kurmak vasıtasıyla daha sistemli bir şekilde girmiştir. Tarikatların ortaya çıkmasıyla hem medrese hem de medrese dışında eğitim devam etmiştir. Her tarikatın kendine özgü bir öğretimi usulü bulunmaktadır.

### Maşrab Toplantıları

Çokan Velihanov'a göre, Kaşgarlılar "Maşrab" ismindeki toplantıları geceleri düzenlemekteydiler. Bu toplantılara, Hakim Bek gibi önemli devlet görevlileri ve diğer memurlar da katılmaktaydı. Bunlarla birlikte misafilerde bulunmaktaydı(Velihanov 1985: 169).

Doğu Türkistan'ın sosyal hayat unsurlarından biri sayılan "Maşrab" toplantılarında, genç kuşağın kültürlü yetişmesi için düzenlenmekteydi. "Maşrab" aslında uzun kış gecelerinde genç 30 kişiden kendi deyimleriyle "otuz oğul" dan, ibaret olup, meclis halinde tanınmış Rabgazi, Cami, Firdevsi gibi İran, Arap ve Orta-Asya Türk yazar ve şairlerinin eserlerini okumakla manevi konularda ve kültür sahasındaki eksikliklerini tamamlamaya çalışmışlardır. Basit halk tabakası ise maziyi ballandıra ballandıra hikaye eden "Meddah"- "Meddal"lar tarafından terbiye edilmekteydi. Bu suretle Doğu Türkistan halkının milli olgunluğa ulaşmasında ve kültürün yerleşmesinde "Maşrab" la "Meddal" mekteplerinin önemli rolleri bulunmaktadır(Caferoğlu, 1965: 375).

### Nevruz Bayramı

İlkbaharda doğanın uyanmasıyla ilgili olarak kutlanan büyük bayramlardan biri "Nevruz" kutlamalarıdır. Nevruz Orta Asya ile İran'da oldukça yaygındır. Bu bayram çok eskiden bu yana eski takvime göre yeni yılın girdiği gün (Miladi 21 Mart) yani gündüz ile gecenin eşit olduğu gün kutlanmaktadır. Aslında "Nevruz Bayramı" yeni yıl bayramıdır. Çok uzun bir geçmişe sahip olan bu ananevi bayram Uygur tarihinde çok önemli bir yer tutar(Rahman, 1996: 17).

Nevruz, Uygurlar'da eskiden beri gelenek olarak kutlana gelen, Sultan Abdurreşit Han zamanında da kutlanan bayramlardan biridir. Bu bayramda şairler ve edebiyatçılar "Muşaire Geçiliği(geceleri)" yapılmaktaydı. Bu gibi faaliyetler şairlerin kendi maharetlerini gösterdiği önemli yarış günlerinden biri olarak görülmektedir(Hacı, 1993: 226). Bu bayramda yazarlara yönelik yarışlar, onları eser kaleme almaya sevk etmekteydi. Dolayısıyla kaleme alınan eserler eğitime katkı sağlamaktaydı.

### SONUÇ

XVII. ve XVIII. Yüzyıllardaki Doğu Türkistan'daki eğitim, Yarkent Hanlığının kurulmasıyla birlikte bölgeye istikrarın gelmiş olması ve hanların da eğitime destek vermesiyle eğitim alanında bir ivme kazanmıştır. Bunun sonucunda hanlık sınırları içinde eğitim yaygın hale gelmiştir.

Bölgede medreseler eğitimde lokomotif görevi görmekteydi. Bu kurumlar hanlar ve bölgenin eşrafı tarafından maddi olarak desteklenmekteydi. Medreselerdeki eğitimin sekteye uğramaması için kuran şahıs, yapımından başlayıp, finansal kaynak oluşturulmasına kadar takip etmekteydi. Bu bağlamda bu kurumlara finansal kaynak sağlamak için vakıf müessesesi oluşturulmaktaydı. Vakıflardan elde edilen gelirleri takibatını sağlamak için mütevelli atanmaktaydı. Mütevelli, gelirleri toplayıp Ahun'a teslim etmekteydi. Ahun bu geliri 10'a bölerek, 1/10 Mütevelli, 1/10 medresenin tamiratına, 4/10 Ahun ve müderrislere ve 4/10 Carup ve öğrencilere vermektedir. Bu vakıf gelirleri eğitimin sağlıklı olarak devam etmesi açısından çok önemliydi.

Medresede okutulan derslere bakıldığında hem şer-i hemde fen derlerinin okutulduğunu görmekteyiz. İlk dereceli medreselerde fen derslerinden ziyade temel dersler olan okuma ve yazmayla olmakla birlikte Kur'an sureleri de ezberletilmekteydi.

Buharadan gelen Mahdum-ı Azam'ın öncülüğündeki Nakşi tarikatı eğitimi ise ilk etapta kırsal bölgelerdeki halk arasında yayılma göstermişse de daha sonraları hanlar ve sultanların sahip çıkmasıyla birlikte şehirlerde de hızla yayılmaya başlamıştır. Appak Hoca'nın nüfuzundan rahatsız olan İsmail Han, Appak Hoca'yı Yarkent Hanlığından sürmüştür. Bunun üzerine Appak Hoca Kalmuklardan askeri destek alarak Yarkent Hanlığı tahtından İsmail Han'ı indirip idareyi ele geçirmiş, diğer şehirlere de oğullarını atamıştır. Hocalar idari gücüde kullanmak suretiyle halka vaaz vererek tarikatını yaymışlardır.

Diğer taraftan halk arasında Maşrab olarak teleffuz edilen, geceleri 30'ar kişi olarak toplanan Maşrab toplantıları vasıtasıyla kültürü gelecek kuşaklara aktarılmaktaydı. Özellikle uzun kış gecelerinde toplanan meclislerde önemli alimlerin eserleri ve şairlerin şiirleri okunup, maneviyat ve kültür sahasındaki insanların



eksiklerini tamamlanmaktaydı. Basit halk tabakası ise maziye ballandıra ballandıra anlatan Meddallar tarafından eğitilmeye çalışılmıştır.

**Not:** Bu çalışma 07-09 Kasım 2012 tarihlerinde Antalya’da 16 Ülkenin katılımıyla düzenlenen “World Conference on Educational and Instructional Studies - WCEIS-2012”da sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

#### KAYNAKÇA

- Akyüz, Y.( 1997). Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1997’ye). İstanbul.
- Aslanapa, O. (1963). Ortaçağın En Eski Yatılı İlim ve Kültür Müesseseleri. Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü,5, 34-43.
- Baytur, A. (1999). Şincandaki Milletlerin Tarihi. Urumçi: Milletler Neşriyatı.
- Binark İ. (2004). Türk Dünyasının En Eski İhtimai Yardım Müessesesi Vakıflar ve Uygur Türklerinde Vakıf. Doğu Türkistan’ın Sesi, 6, 34-41.
- Buğra, M. E. (1952). Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu. İstanbul: Güven Basımevi
- Caferoğlu, A. (1965). Doğu Türkistan Türklüğü. Türk Kültürü, 30, 372-376.
- Diyanet İslam Ansiklopedisi (1991). Dvanü Lügati’t Türk (Cilt 9, s. 446-449).
- Gürün, K. (1984). Türkler ve Türk Devletleri Tarihi (II. Baskı). Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Hacı N. H. (1993). Yerken Seidiye Hanlığının Kıskıç Tarihi. Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı
- Hacı N. H. (1995). Şincan İslam Tarihi. Urumçi: Milletler Neşriyatı
- İslam Ansiklopedisi (2001). Kutadgu Bilig (Cilt. 6, s. 1039-1047). Eskişehir: Ertan A.Ş. Matbaa Tesisleri.
- Kaşgari, M. S. (1988). Tezkire-i Azizan,(N.H.) Tohtı Abcan, Kaşgar: Kaşgar Uygur Neşriyatı.
- Kaşgari, Muhammed Sadık. (1807). Tezkire-i Hacegan, Kaşgar.
- Kolesnikov, A. (2010), Rus Seyyahların gözüyle Kaşgar. Çev. Rakhat Abdieva. Ankara: TTK Basımevi,
- Komisyon. (2002). Çağatay Tilining İzahlık Lügatı, Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı.
- Komisyon.(1990). Uygur Tilining İzahlık Lügatı(a-p), Urumçi: Milletler Neşriyatı.
- Komisyon.(1994). Uygur Tilining İzahlık Lügatı(k-l), Urumçi: Milletler Neşriyatı.
- Kurnaz, C. (2002). Tarih Boyunca Anadolu ve Orta Asya Kültür Çevreleri Arasındaki İlişkiler. Türkler Ansiklopedisi. C. VIII. Ankara.
- Rahman, A. (1996). Uygur Folkloru. Çev. Yalçın S., Erkin E. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları
- Saray M.(2006). Orta Asya’dan Balkan’lara Türk İdare sisteminin Temel prensipleri IX. Askeri Tarih Semineri Bildirileri İstanbul 2003, Ankara.
- Shaw, R. B. (1897). The History of The Khojas of Eastern-Turkistan Summarised from The Tazkira-i Khwajagan of Muhammad Sadiq Kashghari. Published as Supplement to the Journal of the Asiatic Society of Bengal. Vol. LXVI. Part I.

Talip, A. (1990). Uygur Maaripi Tarihiden Uçerikler. Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı.

Türk Asiklopedisi (1976). Medrese(Cilt 23, s. 372-380). Ankara: Milli Eğitim Basım Evi.

Türkler Ansiklopedisi (2002), İlk Müslüman Türk Devletlerinde “Düşünce” (Cilt 5, 463-481), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Türkler Ansiklopedisi (2002). Karahanlılar ve Uygurlar (Cilt. 4, s. 449-479). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Valihanov, Ç. Ç. (1985). Sobrniye Soçineniy V Pyati Tomah(Cilt 3). Alma-Ata: Glavnaya Redaktsiya Kazakskoy Entsiklopedii.

Yeni Rehber Ansiklopedisi (1996). Medrese (Cilt. 7). İstanbul.